

Özet

Mevlâna'nın yüzyıllardır okunan kitabı Mesnevî, eski şiirimizin etkilendiği ve sıkça göndermelerde bulunduğu eserlerdendir. Bu önemli eserin daha iyi anlaşılması için birçok edebiyatçı ve mutasavvıf, tercüme ve metin içinde geçen özel kelimelerin ve verilmek istenen ana fikrin anlaşılmasına yardımcı olmak üzere şerh etmişlerdir.

Bu çalışmada İsmail Hakkı Bursevî'nin *Mesnevî*'ye yaptığı şerh tanıtılmaya çalışılacaktır. *Rûhü'l-Mesnevî* adı verilen şerhin muhtevası, telif süreci, yazılma nedeni ve şerh metodu hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bursevî, şerh, Rûhü'l-Mesnevî

Bursevî's Commentary on Mathnawî: Rûh al-Mathnavî

Abstract

Mathnawî, which is the centuries long read book of Mevlâna, is one of the works that affected and referred by our old poetry. Many men of letters and men of mysticism wrote commentaries on it in order to make this important work more understandable at least the basis of the main idea by giving the translation of the text and the technical terms.

This study will try to introduce İsmail Hakkı Bursevî's commentary on *Mathnavî*. Information will be given about the content of the commentary called *Rûh al-Mathnavî*, its composition process, the reason for its writing and the method of commentary.

Anahtar Kelimeler: Bursevî, commentary, Rûh al-Mathnavî

* Bu çalışma yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

** Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, ismail.gulec@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0174-148X

Giriş

Mevlâna'nın meşhur eseri *Mesnevî-i Manevî* yazıldığı dönemden itibaren birçok dile tercüme ve şerh edilmiş ve hâlen de edilmektedir. En çok şerh ve tercüme edilen dil ise Türkçe olmuştur. Türkçede, *Mesnevî*'nin tamamına yapılan şerh sayısı yedi olmakla beraber, bir veya birkaç cildine, seçme beyitlere, ilk on sekiz beyte ve ilk iki beyte yapılmış müstakil şerhler de bulunmaktadır. Sayının fazla olmasında Mevlevîler arasında *Mesnevî*'nin özel bir kitap olarak okunmasının büyük katkısı olmakla birlikte diğer tarikatlar arasında da ilgi ile okunması, müritlerin kişisel gelişimlerinde katkıda bulunması için âdeta eğitici bir kitap olarak rağbet görmesinin de etkisi olmuştur. Bundan dolayı Mevlevî olmadığı hâlde *Mesnevî*'yi okuyan ve okutan, eserlerinde yeri geldikçe ondan alıntılar yapan, hatta şerh eden mutasavvıfların sayısı az değildir.

Mevlevî olmadığı hâlde *Mesnevî*'yi kısmen de olsa şerh eden şarihlerden biri de İsmail Hakkı Bursevî el-Celvetî'dir. Hayatı hakkında elimizde, devrindeki diğer meşhurlara göre oldukça fazla bilgi bulunan²¹⁸ İsmail Hakkı Bursevî, çok eser yazmasıyla bilinen tanınmış bir âlim ve mutasavvıftır. 1653'te günümüzde Bulgaristan sınırları içinde kalan Aydos'ta doğan İsmail Hakkı, uzun yıllar Bursa'da yaşadığı ve orada öldüğü için Bursevî olarak bilinir. Daha çocukken tasavvufi muhitlerle tanışan Bursevî, tahsil hayatına doğduğu kasabada başladı ve Celveti tarikatının şeyhi Osman Fazlî İlâhî'den dersler almak için geldiği İstanbul'da tamamladı. Bursevî'nin tasavvufta ve diğer ilimlerde olgunlaşması İstanbul'daki tahsil hayatı döneminde olmuştur. 1675 yılında Osman Fazlî tarafından halifelik unvanıyla vaaz ve irşat için Üsküp'e gönderildiği tarihten şeyhinin vefatına kadar geçen süre zarfında muhtelif yerlerde şeyhinin direktifleri doğrultusunda mensubu bulunduğu tarikatın öğretisini yaymaya çalıştı. Son olarak tayin edildiği Bursa'da 20 Temmuz 1725'de vefat edene kadar halkı vaaz, sohbet ve yazdığı kitaplarla irşat etti. Türbesi, kendi yaptırdığı camiin haziresindedir.

Ömrü, devrindeki haksız uygulamalara katlanamadığı için mücadele ile geçen ve bu uğurda birçok seyahatlerde bulunan Bursevî'nin eserlerinin sayısı konusunda muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Ancak sayının 100'den fazla oluşu tüm rivayetlerin müşterek olduğu husustur. Bursevî'nin devrinde Arapçanın medrese dili olmasına rağmen eserlerinin büyük bir kısmını Türkçe olarak yazması ve bu dili imkân nispetinde sade bir üslup ile kullanması eserlerini halk için yazdığı intibahı uyandırmaktadır. Bursevî'nin en hacimli eserleri sırasıyla;

²¹⁸ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Yurtsever 2000; Namlı 2001.

Rûhü'l-Beyân, Ferâhu'r-Ruh, Şerh alâ Tefsiri cüzî'l-âhir li'l-Kâdî'l-Beydâvî, Şerhü Nuhbetü'l-Fiker, Rûhü'l-Mesnevî, Kitâbu'l-Hakkî's-sarih ve'l-Keşfi's-sahîh, Kitâbu'n-Netîce, Tuhfe-i Hasakiyye ve Kitâbu'n-Necât'tır.

Şerhler İsmail Hakkı Bursevî'nin eserleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Onun en çok bilinen şerhi *Mesnevî*'ye yaptığı şerhtir. Döneminin en önemli şarihlerinden biri olan İsmail Hakkı, *Mesnevî*'nin I. cildinin ilk yedi yüz kırk sekiz beytini şerh etmiştir. Bursevî, diğer şarihlerden farklı olarak eserine *Mesnevî*'nin Arapça dibacesini şerh etmeden doğrudan birinci beyitle başlamıştır.

İlk on sekiz beyti istisna tutacak olursak şerh edilen beyitlerin benzer uzunlukta olduğu görülmektedir. Diğer *Mesnevî* şerhlerinde beyit sayısı ilerledikçe şerhlerin kısalması, hatta kimi beyitlerin hiç şerh edilmemesi ve hikâyelerin topluca şerh edilmesine karşın, Bursevî'nin her beyti ayrı ayrı şerh etmesi onu diğer şerhlerden ayıran özelliklerindendir.

Bursevî'nin yaptığı kimi açıklamalardan *Mesnevî*'yi şerh ederken birden fazla *Mesnevî* nüshasından yararlandığını anlıyoruz. Takdir edileceği üzere yirmi beş bini aşkın beyitten oluşan *Mesnevî*, istinsah edilirken kimi beyitlerin atlanması veya farklı şekilde yazılması muhtemeldir ve sık karşılaşılan bir durumdur. Bu durum bütün *Mesnevî*'lerin farklı sayıda beyitlerden oluşmasını neden olmuştur. Bursevî bu durumun farkında olmalıdır ki metni açıklamaya geçmeden önce elindeki nüsha ile diğer nüshalar arasındaki farklılıkları belirtme gereğini duymuş ve kendisini göre doğru olanı almış ve “ve bazı nüshada آينهء جانت ازان غماز نيست *düşmüştür.*” (34. beyit, I/82, 60. beyit, I/109) diyerek nüsha farklılıklarını yeri geldikçe belirtmiştir. Beytin olup olmadığını da “Bu beyt nüshâ-ı atıkada yokdur.” (262. beyit, I/405) diyerek belirtmiştir. Ayrıca esas metinde olmadığı hâlde şerh ettiği beyitleri neden şerh ettiğini “Bu beyt ve lâhıkı nüshâ-ı atıkada yokdur. Velâkin fi'l-cümle vücûdu olmak ile şerh olundu. Maa hâzâ nizâm-ı kelâm muhill değildir.” (252. beyit, I/388) sözleriyle açıklamaktadır. Şerhine esas aldığı beyit, metinde yoksa “Bazı nüshada ... vaki olmuştur.” diyerek belirtmiştir. Yine aynı şekilde, beyitler arasında farklılıkları da “Bazı nüshada mısra-ı sâlide ‘zâyed heme aşk-ı ahad’ düşmüştür” (278. beyit, I/433), “Bî tu mârâ nîst nûr, dahi nüsha düşmüştür.” (II/327), “Bazı nüshada hûş-dâr düşmüştür.” (II/365) diyerek belirtmiştir. Bursevî sadece beyit veya kelime farklılıklarını değil, bazen harf değişikliklerini bile “Kafes, bizde mevcûd olan nüsha-ı kadîme-i musahhahda sad'la vâki olmuştur.” (II/87) diyerek belirtmiştir. Bursevî'nin bu hassasiyeti göz önünde bulundurulduğunda şerh ettiği metnin sağlam olmasına dikkat ettiğini ve âdeta bir edisyon-kritik çalışması yapar gibi titiz davrandığını söyleyebiliriz.

Bursevî'nin şerh ettiği metnin, sağlamlığı konusunda tereddütlerin giderilmesi amacıyla, Kültür Bakanlığı tarafından 1993 yılında Ankara'da tıpkıbasımı yapılan ve Mevlâna Müzesi Kütüphanesinde 51 numarada kayıtlı bulunan en eski ve sağlam nüsha ile karşılaştırdık.²¹⁹ Bu karşılaştırma sonucunda, Bursevî'nin esas aldığı metin ile kimi farklılıkların olduğunu gördük. İlk söylenebilecek farklılık *Mesnevî*'de hikâye ve bölümler başlıklarla belirtildiği hâlde Bursevî'de bir bütün olarak alınmış ve hikâye bitene kadar hiçbir başlık zikredilmemiş olmasıdır. Bir istisna olarak sadece, ilk 248 beytin sonunda birinci hikâyenin bittiği ifade edilmekte, biten hikâyenin ve başlayan hikâyenin isimleri verilmektedir. Bunun yanında tıpkıbasımda yer alan 154-155, 339-340 ve 465-466. beyitler arasında birer beyit Bursevî'de yer almamaktadır. Buna karşılık Bursevî'de yer alan 116, 117, 251, 252, 261, 311, numaralı beyitler tıpkıbasımda yer almamaktadır.

Çok az sayıda beyti şerh etmesine karşın oldukça hacimli bir eser meydana getiren İsmail Hakkı, bu eseriyle Türk edebiyatında *Mesnevî* şarihleri arasında kendine önemli bir yer edinmiştir. Bu durum, *Mesnevî*'de anlatılmak istenildiğini düşündüğü kimi tasavvufi gerçeklere işaret etmenin yanı sıra kanaatimizce bir iddiayı taşımaktadır.

İsmail Hakkı, bu eserini şeyhinin vefatından sonra üç yıllık bir çalışmanın sonunda Bursa'da 13 Temmuz 1704'te tamamlamıştır (Bursevî 1287, II/138). Bu dönemi İsmail Hakkı'nın olgunluk yılları ve *Rûhü'l-Mesnevî*'yi de bu dönemin ilk ürünlerinden olarak değerlendirebiliriz.

İsmail Hakkı Bursevî, *Mesnevî*'yi şerh etmesinin nedenini şöyle açıklamaktadır: Arkadaşlarından biri Bursevî'den *Mesnevî*'nin daha iyi anlaşılması için bir eser yazmasını ister. Bunun üzerine *Mesnevî*'nin ilk cildinden rastgele bir beyti açar ve okur. Gece rüyasında kendisine büyük bir cilt verilir. Bu cilt arkadaşının kendisinden açıklamasını istediği kitaptır. Bunun üzerine Bursevî arkadaşının isteği ve gördüğü rüya üzerine *Mesnevî*'nin birinci cildini şerhe başlar (Bursevî 1287, I/2).

²¹⁹ Ketebesinde, Sultan Veled'e mensup Konyalı Abdullah oğlu Muhammed tarafından yazıldığını ve yazılışının hicri altı yüz yetmiş yedi Recebinde bir pazartesi günü (Kasım 1278) tamamlandığı belirtilmektedir. Bu *Mesnevî*'nin yazıldığı tarihten 12 yıl sonrasındır. Abdullah bin Muhammed bu nüshayı, Mevlâna'nın halifesi Çelebi Hüsameddin'le oğlu Sultan Veled'in huzurlarında kendisine yani Mevlâna'ya birçok oturumlarda okunup tashih edilen bazı yerleri, bizzat Mevlâna tarafından dinlenen ve düzene sokulan başlıkları eklenen ve düzeltilen aslı nüshadan istinsah ettiğini belirtmektedir (Mevlâna Celâleddin Rûmî, 1993, 325^b.)

Bununla birlikte Bursevî'nin girişte kullandığı ifadelerden eserini birilerine tepki olarak yazdığı anlaşılmaktadır. O, eserin girişinde Mevlevî de olsa *Mesnevî*'yi akli kuvvetli olanlar ile çok görüş nakledenlerin iyi şerh edemeyeceğini belirtmektedir. Ona göre olgunluk, maksada ulaşmaktadır. Şerh edeyim derken *Mesnevî*'yi bozanların olabileceğini dolayısıyla bu işin zor olduğunu söyler. Ona göre *Mesnevî*'yi şerh etmek için yukarıda zikredilenlerin yanında Allah'tan gelen ilhamlara, ledünnî ilimlere ve taklitle elde edilemeyen zevkî ilimlere sahip olunması gerekir (Bursevî 1287, I/2).

Bir başka yerde ise bu eserini izn-i İlahî ile kâmil şeyhler gibi ömrünün sonunda talebelere faydalı olmak ve hakikatleri göstermek için yazdığını ifade etmektedir (Bursevî 1297, I/230). Onun, şerhinden "*Füsûsu'l-Hikem-i Sâni*" olarak bahsetmesi, mutasavvıfların rağbet ettiği İbn Arabî'nin *Füsûs*'una benzetmesi eserine değer verdiğini ve okunmasını istediğini göstermektedir.

Bursevî, içinden geldiği geleneğe uygun olarak eserine bir rüya ile başlamış ve bu rüyanın neticesinde ilk otuz beş beyti şerh etmiştir. *Mesnevî*'deki ilk hikâye bu beyitten sonra başlamaktadır. İlk otuz beş beytin şerhini tamamlayıp *Mesnevî*'nin geri kalanını şerh etmeyi düşünmediği sırada bir rüya daha görür.

Bursevî, şerhi bitirip defteri kalemi kaldıracakken gördüğü rüyada mükerrer bir şahıs eline bir yüzük koyar ve "Al şu hatemi Mevlâna'nın kendi hatemidir, size gönderdi." der ve "Bu hatem yere vaz olunmaz." diye ilave eyler. Bunun üzerine Bursevî, bir altın terâzisinin bir kefesine yüzüğü ve diğer kefesine de bir nesne koyup tartar. Uyandıktan sonra rüyasını şu şekilde tabir eder: Yüzükten murat Mevlâna'nın kalbidir. Yüzüğün üzerindeki nakışlar gayb âleminde evvel kalpte nakışlanmış olan mana ve hakikat resimleridir. Onun bir eseri *Mesnevî*'dir. Ve o, bu eseri işaret ederek sonuna kadar şerh etmesini istemiştir. Rüyasında gördüğü Mevlâna'nın arzusuna ve zikir olunan manaya binaen şerhin kalanına başlamak için taze kuvvet bulmuş ve başlamıştır (Bursevî 1287, I/83).

651. beyti şerh ettiği sırada bile hâlâ kitabın ne zaman biteceğini bilmemektedir (Bursevî II/443). 748. beyti şerh ettikten sonra kendisine eserinin beğenildiğini ve bu bölümle bitirmesi mana âleminde işaret edilir. Bursevî, tamamını bu şekilde şerh ettiği takdirde yüzlerce cilt olacağını ancak mevcut ciltlerde hepsinin olduğunu belirterek ve "Arif olan bir işaretten anlar ve az çoğa delalet eder." diyerek şerhi sona erdirir (Bursevî 1287, II/579). Mevlâna da *Mesnevî*'nin ilham ile yazmaya başladığını ve yine, ilhamat-ı Rabbani'nin kesildiği gerekçesiyle bıraktığını söylemişti. Bursevî'nin de ilhamla başlayıp ilhamla

bitirdiğini söylemesi, onun kendi şerhiyle erek metin arasında bağlantı kurduğunu gösteren önemli bir göstergedir. Sonuç itibarıyla bitmemiş bir metnin bitmemiş bir şerhi ortaya çıkmış olmaktadır.

Mesnevî’yi övmesi

Bursevî, Mevlâna’yı ve *Mesnevî*’yi beğendiğini her fırsatta ifade eder. Ona göre *Mesnevî*’nin beyitlerinin her biri manalar dünyası ve Rabb’in ilham iklimidir. Bursevî’ye göre aslında şerhe gerek yoktur. Çünkü Mevlâna her şeyi çok güzel ve açık bir şekilde yazmıştır. O bu eseri yeni başlayanlar için açıklamak gerektiğini düşündüğü için kaleme almıştır (Bursevî 1287, I/84).

Kitabın sonundaki manzumede ise *Mesnevî*’den “*seb’a’l-mesâninin nüktesi*”, “*marifet ile dolu*” ve “*gönül erbabı için büyük bir kitap*” olarak bahsetmektedir (Bursevî 1287, II/579).

Eserin Dili ve Üslubu

Rûhu’l-Mesnevî’nin dilinin sade olduğunu söylemek oldukça güçtür. Bunun yanında zaman zaman devrimizde bile çok anlaşılır ifadeler kullandığını da görürüz. *Rûhu’l-Mesnevî*’nin dilinin zorluklarından biri de yazılmış olduğu konunun terminolojisidir. Tasavvufî terim ve kavramların oldukça yoğun bir şekilde kullanıldığı bu eserde, özellikle Arapça ve Farsça beyitlerin yer alması, günümüz insanının kolay okumasını engelleyen faktörlerdir.

Bütün bunların yanında arkaik Türkçe kelimelerin, atasözü ve deyimlerin sıkça kullanılması bir başka dikkat çekici konudur. Bu bize Bursevî’nin dil anlayışı hakkında bilgi vermektedir. Onun yaşadığı dönem ve yerde geçen kelimeleri kullanmaktan çekinmemesi ve örnek olarak vermesi, bize kendine olan güveninin yanında *Mesnevî* ile eseri arasında benzerlik kurmaya çalışması gibi gelmektedir.

Bursevî, diğer eserlerinde olduğu gibi *Rûhu’l-Mesnevî*’de de oldukça sık sayılabilecek oranda Arapça ve Farsça alıntılarda bulunmuştur. Bursevî bu alıntıları bazen meramını daha iyi ifade etmek için yaparken bazen de söylediklerini doğrulamak için yapmaktadır. Bursevî açıklamaya geçmeden önce kelimelerin sözlük anlamlarını vermektedir. Bu kelimeleri bazen Türkçe açıklarken bazen de doğrudan yararlandığı sözlükten alıntılar. Bunun yanında Kur’an, İncil ve hadisler, alıntı yaptığı diğer kaynaklardır. “*Ayette gelir*”, “*Kur’an’da gelir*”, “*Tenzilde gelir*”, “*hadisde gelir*”, “*haberde gelir*”, “*eserde gelir*” dedikten sonra yapmış olduğu alıntıya geçer. Özellikle bir terim veya eşyanın tanımını ve açıklamasını vereceği zaman, başvurduğu yöntem kaynağın ismini

zikrederek alıntılanmaktadır. Sözcük açıklamalarının hem Arapça hem Farsça olduğu görülmektedir. Bunun yanında kavram açıklamaları hep Arapçadır.

Bursevî'nin eserlerinden alıntı yaptığı bir diğer grup şairlerdir. Arap ve özellikle Fars edebiyatının önde gelen şairlerinin şiirlerini almadan açıkladığı beyit sayısı oldukça azdır. Bazen bir beyit açıklaması içinde birden fazla şiir alıntılar da görülür. Eğer alıntı yapılan şair bilinmiyorsa veya herkes tarafından bilinen darb-ı mesel hâline gelmiş ise “*şuarâ nazmında gelir*”, “*şiiirde gelir*” “*bazı letayiftendir*” gibi genel ifadeler kullanmaktadır. Bazen “*Camî kelimâtındandır*” diyerek şairin adını verdiği gibi bazen de “*Bûstân'da gelir*” diyerek eser adını vermektedir.

Bursevî, bir alıntı yaptıktan sonra veya yapmadan önce alıntı yaptığı eserin ismini zikretmektedir. Alıntının bittiğinin anlaşılmayacağını düşündüğü yerlerde “tercüme bitti” anlamına gelen Arapça bir ibâre kullanmaktadır.

Bursevî yapmış olduğu alıntıları ve örnek olarak verdiği kimi beyitleri her zaman olmamakla birlikte bazen tercüme etmiştir. Tercümeye genellikle ‘*yâni*’ diyerek başlamaktadır.

Rûhu'l-Mesnevî'nin Kaynakları

İsmail Hakkı Bursevî, diğer şerhlerinde olduğu gibi *Mesnevî*'yi şerh ederken de muhtelif kaynaklardan yararlanmıştır. Yararlandığı kaynakların başında Kur'an ve hadis en sık olmak üzere İncil, temel din kitapları, divanlar, tarih kitapları ve sözlükler gelmektedir. Konularına göre bir ayırım yaptığımızda en çok divanlardan (84) yararlandığını görürüz. Bunu 22 ile sözlükler, 20 ile muhtelif edebî eserler takip etmektedir. Bursevî, 17 tefsir ve 15 tasavvufi eserin yanında 11 akait-kelam, 7 coğrafya ve tarih, 5 fıkıh, 5 felsefe mantık, 5 dil bilgisi, 3 hadis, 2 biyografi ve bibliyografi, 2 Kuran ilimleri, 1 adab, 1 hesap, 1 astronomi, 1 ahlak-ilmihal kitabından yararlanmıştır.

Bursevî, özellikle anlattığı konuyu iyi bir şekilde ifade edebilmek için Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerden yararlanmıştır. Daha sonraki bölümlerde görülebileceği gibi şiirlerinden örnek verdiği şairlerin sayısı azımsanamayacak kadar çoktur.

Tasavvufi şerhlerde görülen ayet ve hadisler Bursevî'de oldukça fazla yer almaktadır. Bu durum onun Kuran ve hadis sahalarında da eser veren bir din âlimi olduğundan olsa gerektir.

Yararlandığı kaynaklardan en dikkat çekici olanı kanaatimizce sözlüklerdir. Bu tür eserlerde görmeye alışık olmadığımız kadar çok sayıda sözlükten

yararlandığını görüyoruz. Sözlükleri daha çok, beytin tercümesine geçmeden önce yaptığı açıklamalarında görmekteyiz.

Beytin tercümesinden sonra verilen açıklamalar bölümünde daha çok temel din kitaplarının yanında tarih, siyer ve biyografik eserlerden yararlandığını görmekteyiz. Dikkati çeken bir husus, kendinden önce yazılmış *Mesnevî* şerhlerinden istifade etmek konusunda pek istekli olmamasıdır.

Bursevî'nin eserini telif ederken kullandığı yazılı olmayan kaynaklar da bulunmaktadır. O, tecrübelerini, keşif ve rüyalarını da kaynak olarak kullanmaktan imtina etmez. Keşif ve rüya, İbn Arabî'den itibaren bu tür eserlerde görmeye alışık olduğumuz kaynaklar olup Bursevî de şerh ederken içinde bulunduğu hâlin etkisiyle yaşadıklarını ve gördüklerini paylaşmaktan çekinmemiştir.

Şerh Usulü

Klasik şiirin yazıldığı ve okunduğu dönemlerde *Bostan*, *Gülistan*, *Hafız Divanı*, *Mantıku't-Tayr*, *Mesnevî* gibi Farsça eserlerle *Kaside-i Bürde*, *Muallaka* ve İbn Farız'ın kasideleri gibi Arapça eserler klasik tarzda tercüme ve şerh edilirdi. Bu şerhler esnasında izlenen yol, metnin manzum ve mensur olması, dili ve muhtevası, şerh edenin kişiliği ve şerhin muhatabı olacak kitleye göre farklılık gösterirdi. Manzum şerhlerde metnin açıklaması öne çıkarken mensurlarda filolojik açıklamaların çok daha fazla olduğu görülür. İbareleri oluşturan kelimeler önce açıklanır, dil bilgisi açıklamaları gerekiyorsa yapılır, daha sonra da kelime boyutundan ibare boyutuna geçildiği görülür. Şerh edilen metin bir inanç sistemi açısından önemliyse kullanılan kavramlar ve terimler şerhi belli bir açısına göre şekillendirir. Edebî metinlerin şerhlerinde bile edebî kıstaslar ve kurallar çerçevesinde metne yaklaşılmamasına pek rastlanılmaz.²²⁰ (Saraç, 2006: 124-125)

Eldeki örneklere baktığımızda edebî metinlerin iki amaç doğrultusunda şerh edildiklerini görürüz. İlki şerh edilecek metin ile ilgili okuyucunun bilgi birikiminin yetersiz kalacağı düşüncesinden hareketle metin içinde geçen özel isim ve kavramları açıklamaktır. Bu tip şerhlerde bilgilendirme esastır. İkincisi ise eldeki metnin bir inanç bir düşünce ve inanç sistemini açıklamak için vasıta olarak kullanılmasıdır (Saraç 2006, 124). Bursevî her ne kadar eserin yazılma sebepleri arasında müritlerini bilgilendirme amacı olduğunu zikretse ve eserinde zaman zaman bu tür bilgiler verse de eserin geneline baktığımızda daha çok ikinci olarak zikredilen amaç doğrultusunda şerh edildiğini söyleyebiliriz.

²²⁰ Özellikle *Mesnevî*'ye yapılan şerhlerde bu usul çok güzel bir şekilde görülebilir.

Tasavvufi terim ve kavramların oldukça yoğun bir şekilde kullanıldığı *Rûhü'l-Mesnevî*'de, özellikle Arapça ve Farsça beyitlerin yer alması, günümüzde kolaylıkla okunmasını engelleyen nedenler arasında gösterilebilir.

Şerhin Bölümleri

Bursevî eserinde düzenli bir şekilde ilk beyitten son beyte kadar bir metodu takip etmiştir. İzlediği metot sırasıyla; metin, kelimelerin açıklanması, tercüme, şerh, dua-tenbih ve manzume şeklindedir. Şimdi bu bölümleri sırasıyla inceleyelim:

1. Bölüm: Metin

Bu bölümde, açıklanacak beytin Farsça aslı yer almaktadır. Bursevî'nin kullandığı metin, kendi kütüphanesinde bulunan bir *Mesnevî* nüshasıdır. Bununla birlikte birçok *Mesnevî* nüshasına baktığını da yeri geldikçe belirtmektedir.

2. Bölüm: Kelimelerin Açıklanması

Nadir de olsa kimi beyitlerde bu bölümün yer almadığı ve doğrudan tercümeye geçildiği görülür. Bu bölümde, beyitteki açıklanması gereken kelimelerin sözlük anlamları verilmektedir. Bunun yanı sıra, bir takım dil bilgisi kuralları ile kelimenin gramatikal yapısı açıklanmaktadır. Metinde geçen, okuyucunun bilemeyeceğini düşündüğü özel isim ve kavramlar da ilgili kaynaklardan yararlanılarak bilgi verilmektedir. Kelimelerin bazen sadece anlamı verilip geçilirken bazen de sözlüklerde geçen anlamları sıralanmakta ve bunların içinde hangisinin anlaşılması gerektiğine işaret edilmektedir. Bu açıklamalarda her zaman örnek verilmemektedir. Bu bölümde verilen bilgilere baktığımızda daha çok bilgilendirici mahiyette olduklarını ve muhtelif kaynaklardan aktarılan bilgilerden teşekkül ettiğini görürüz. Yararlandığı kaynakları da çoğu kez zikreder. Bunlar arasında sözlükler ve dil bilgisi kitapları en sık kullanılan kaynaklardır.

Bu bölümdeki açıklamalardan Bursevî'nin Arapçaya ve Farsçaya ayrımı sayılabilecek istisnaları bilecek kadar vakıf olduğunu anlıyoruz. Metinde geçen kelime, eğer Arapça ise Farsça ve Türkçesi, Farsça ise Arapça ve Türkçesi verilmektedir. Kelime eğer mürekkep ise kaç kelimeden oluştuğu ve hangi gramatikal kurala uyarak birleştiğinin izah edildiği de görülmektedir.

Bursevî, bu bölümde birçok sözlükten yararlandığını belirtmektedir. Kelimenin hangi sözlükte ne anlama geldiğini açıkça belirtmesi, eseri farklılaştıran özelliklerin başında gelmektedir. Yararlandığı kaynaklar arasında, Arapça ve Farsçanın en temel sözlükleri yer almaktadır.

3. Bölüm: Beytin Tercümesi

Kelime açıklamasından sonra beytin Türkçe tercümesi verilmektedir. Bu tercüme bazen kelimesi kelimesine olduğu gibi bazen de yorumlu bir şekilde olabilmektedir. Çoğunlukla iki mısra bir arada tercüme edilirken bazen önce bir mısra tercüme edilmekte sonra şerh edilmekte daha sonra da ikinci mısraya geçilmektedir.

4. Bölüm: Beytin Şerhi

Bursevî'nin, eserinin dibacesinde *Mesnevî*'yi şerh etmek için iki tür bilginin gerektiğini söylediğinden bahsetmiştik. Bunlar akli ve nakli ilimler dediğimiz başta Kur'an ve hadis olmak üzere İncil, temel din kitapları, divanlar (şiir kitapları), tarih kitapları ve sözlüklerdir.²²¹ İkincisi ise mensubu bulunduğu tarikatın hakikat bilgisinden ve kendi kişisel mistik tecrübelerinden edindiği keşfi ve zevkî ilimlerdir. Zaten ona göre bu beyitler, ancak hakikat bilgisi olanlar tarafından açıklanabilir. *Mesnevî*, sadece hikâye ve menkıbe anlatarak anlaşılmaz.

Bursevî bu bölümde her iki bilgi türünü de sıkça kullanmıştır. Bursevî'nin eserinin özünü ve orijinal tarafını da kanaatimizce bu bölüm oluşturmaktadır. Bazen bu bölümdeki zevkî ve keşfi olarak elde ettiği bilgilerle yaptığı açıklamalar şerhi aşırıp teville varmaktadır. Bu durum Bursevî'nin yoğun bir mistik tecrübe yaşamasından kaynaklanmaktadır. Bazen *Mesnevî*'yi mi şerh ettiği yoksa kendisini mi anlattığı anlaşılmamaktadır. Yapılan yorumların konudan uzaklaşarak tamamen Bursevî'nin kendi düşüncelerini anlattığı durumlarla da karşılaşmaktayız.* Bu bölüm bazen bir paragraf olduğu gibi bazen de birkaç sayfa olabilmektedir.

Bursevî, şerh ederken bazen okuduğu kitaplardaki kimi bilgileri eleştirmektedir. Bunu, bazen sadece yanlış olduğunu söyleyerek yaparken bazen de yanlış olduğunu söyledikten sonra neden yanlış olduğunu açıklamaktadır. Şârih Sürûrî, Kadı Beydâvî, Sâib, İbn Cevzî, Mesûdî Rıdvan Efendi, Sûdî, İbn Kemâl ve Ebussuud Efendi, Bursevî'nin eleştirilerine muhatap olmuştur.

²²¹ Konularına göre bir ayrım yaptığımızda en çok divanlardan (84) yararlandığını görürüz. Bunu 22 ile sözlükler, 20 ile muhtelif edebî eserler takip etmektedir. Bursevî; 17 tefsir ve 15 tasavvufi eserin yanında 11 akait-kelam, 7 coğrafya ve tarih, 5 fıkıh, 5 felsefe mantık, 5 dil bilgisi, 3 hadis, 2 biyografi ve bibliyografi, 2 Kuran ilimleri, 1 adab, 1 hesap, 1 astronomi, 1 ahlak-ilmihal kitabından yararlanmıştır.

* Bu özelliği diğer mesnevi şerhlerinde de görebiliriz.

5. Bölüm: Tembih, Temenni ve Dua

Bursevî, şerhin sonunda dua etmekte veya bir temennide bulunmaktadır. Daha çok dua şeklinde olan tembih, dilek ve temenniler kısa bir cümle olduğu gibi bazen bir paragraf olduğu da görülür. Bu duaların bir diğer özelliği Arapça oluşlarıdır.

Bursevî, duasını açıkladığı konuya göre yapmaktadır. Eğer cennetten veya onun gibi güzel bir şeyden bahsediyorsa dileği ve duası daha çok bunları istemek şeklindedir. Şeytanın hileleri ve hastalık gibi insanların başına gelmesini istemedikleri bir sıkıntıdan bahsediyorsa ondan korunmayı Allah'tan istemektedir. Bu bölümün yer almadığı kimi beyit açıklamaları da vardır.

6. Bölüm: Örnek Verilen Şiir

Bursevî, şerhini genellikle “*Li-muharririhî*” ile başlayan ve anlattıklarını özetleyen kendisine ait genellikle Türkçe bir manzumenin yer aldığı bir bölümle sona erdirmektedir. Bu manzumelerde şiirsel bir değer bulunduğunu söylemek oldukça güçtür. Bu bölümde yer alan manzumeler bazen bir mısra, bazen bir beyit, bazen bir kıta, bazen de birden fazla beyitten oluşabilmektedir. Bu bölüm her beytin açıklanmasında yer almamaktadır. Çok nadir de olsa bir başka şaire ait bir beyit ile bu açıklamasını bitirdiği görülür.

Sonuç ve Değerlendirme

Bursevî'nin kendisine “İkinci Mevlâna” denmesine (İz, 1968: 58) vesile olan ve yazıldığından beri okunmakta olan *Rûhü'l-Mesnevî*'si şerhler arasındaki yerini hâlâ korumaktadır. İlk cildin 748 beytinin şerhi olmasına rağmen *Mesnevî*'nin tamamına yapılan bir şerh olarak bilinmekte ve akla gelen ilk şerhlerden biridir. Bize göre bu şerhin önemli iki özelliği vardır: Birincisi Bursevî'nin eserini hazırlarken günümüz araştırmacıları gibi konuyla ilgili literatürü yakından takip ederek hazırlaması, aktarılan bilginin kaynağının zikredilmesi, hem de bunun düzenli takip edilen bir metot dâhilinde yapılmış olmasıdır. İkinci özelliği ise *Mesnevî*'nin sadece Mevlevîliğe ait bir kitap olmadığını, tevhit zevki olan her mutasavvıfın onu okuyup anlayabileceğini göstermesidir. Bu yönüyle *Mesnevî*'yi özel bir konumdan genel bir konuma taşımaktadır.

Mesnevî şerhi geleneğine baktığımızda şarihlerin amacının Mevlevîliğin bir ders kitabı olarak iyi ve doğru bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmayı amaçladıklarını görürüz. Çağdaş şarihler ise *Mesnevî*'nin yazıldığı dönemden iyice uzaklaşmış yeni nesillere eserde geçen özel isim ve kavramları tanıtarak eseri ve

dönemi öğrenmelerini amaç edinmektedirler. Bursevî ise bu iki amaçtan farklı olarak *Mesnevî*'yi ilâhî bir zevk alarak okuyup anlayanlar için şerh etmektedir. Bu özelliğiyle de eser sıradan okurun okuyup anlamasından oldukça uzaktır.

Bu eser aynı zamanda, eski şerhlerle yeni şerhler arasında bir benzerlik olmadığına güzel bir örnektir. Açıklamaya çalıştığımız gibi Bursevî, şerh esnasında âdeta yeni bir eser meydana getirirken, modern şerh çalışmaları ise tamamen metni anlamaya yönelik olmaktadır. Bu da kanaatimizce önemli bir husustur.

جان دريغم نيست از عيسى و ليك

واقفم بر علم دينش نيك نيك

Diriğ, birkaç manaya gelir. Burada murâd kıskanmak ve mendir. Velîk istidrâk içindir ki velîkin'den terhîm ve tahfif olunmuştur. Ve bu istidrâk yalnız mısra-ı sâniye merhûn değildir. Belki beyt-i âtiye dahi taalluku vardır.

Mana-yı beyt budur ki İsâ'dan cânım diriğ değildir. Yanî yoluna canımı kıskanmam. Ve andan anı men etmem ve bu mana çokdan husûle gelir ve vücûd bulurdu. Velâkin ben onun dinî ilmîne kati hûb vâkıfım ve ziyâde ittilâm vardır. Pes, eğer bu âne dek fenâ bulsam İsâ'nın ulûm-ı dîniyesi dahi fenâ bulur. Ve ehl-i milleti câhil kalırdı.

Bundan maksûd vezîr-i mezbûrun i'tizâr ve ıdlâl-ı Nasârâyı temennîdir. Bunda işârât vardır. Evvelkisi budur ki âlim olan kimse mechûl olduğu yerde iktizâ var ise kendini i'lâm eylemek gerekdir. Tâ ki, halk onun ilminden müntefi olalar ve hadîsde gelir: من كتم علما يعلمه الج [مه لله] يوم القيمة بلجام من نار İkincisi budur ki insan kendine ilsak-ı eşyâ olan cânını mahbûbundan diriğ etmemek gerekdir, fe-keyfe ki evlâd u emvâl. Nitekim Hazret-i İbrahim aleyhisselâma vâki oldu. Üçüncüsü budur ki ulemânın mevdi sebep-i mâtem-i âlemdir. Zira bir suyun bâşı külliye kesilse insan ve hayvan telef olur. Dördüncüsü budur ki bu dünyada ki, sicnî'l-mü'mindir, tûl-ı meks taleb etmek ifâde ve istifâde niyyetine gerekdir. Tâ ki, istifâde ile cehlden halâs ola ve ifâde ile hayr-i müteaddî olan rütbe-i talîm ve irşâd bula. Hadîsde [45] طوبى لمن طال عمره و حسن عمله bu manaya dâirdir.

Fa'lem ve fa'mel.

Li-muharrihi;

Hayırsız serv gibi âzâde

Ne durursun bu fenâ dünyada

Dâne saç git zâd-ı a'mâle

Biçesin tâ ki, ânı ukbâda (II/44-45)

²²² Şerhte önce Mesnevi beyti verilmiş, sonra kelime açıklaması, beytin tercümesi, beytin şerhi, tenbih ve dilek, manzume gelmiştir.

Kaynakça

Güleç, İsmail (2002) “İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhü'l-Mesnevî'sinin İncelenmesi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

İsmail Hakkı Bursevî (1287). *Rûhu'l-Mesnevî I-II*, İstanbul: Matbaa-ı Amire.

İz, Mahir (1968) “Aziz Profesör Necati Lugal”, *Necâti Lugal Armağanı*, Ankara: TTK, ss. 57-58.

Mevlâna Celâleddin Rûmî (1993) *Mesnevî*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Namlı, Ali (2001). *İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Saraç, Yekta (2006) “Şerhler”, *Türk Edebiyatı Tarihi II*, ed. Talat Sait Halman vd. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Yurtsever, Murat (2000). *İsmail Hakkı Divanı*, Bursa: Arasta.